

MARIA KLIŚ

Rozumienie pojęć czasowych przez dzieci 5- i 6-letnie

Czas - jak pisze Denbigh¹ - jeden z pierwotnych atrybutów materii, podobnie jak przestrzeń i ruch, interesuje psychologa w aspekcie jego doświadczania, przeżywania, doznawania jego przemijania. Warunkiem doświadczania czasu jest percepcja zdarzeń zachodzących w otoczeniu człowieka i w nim samym oraz dostrzeganie tego faktu, iż występują one w pewnej chronologii. Drugim warunkiem przeżywania czasu jest zaistnienie w świadomości człowieka jakiegoś stałego punktu odniesienia dla zachodzących zdarzeń. Punktem tym wydaje się być bardzo wcześnie kształtujące się doświadczanie siebie samego, ang. self-sense, to jest sensoryczne, proprioceptywne doświadczenie własnego ciała. Doświadczenie to ma walor stałości i stanowi punkt odniesienia dla zmiennych doświadczeń poznawczych rejestrowanych przez umysł podmiotu. Tak więc warunkiem doznawania upływu czasu jest doświadczanie stałości siebie samego oraz zmienności zdarzeń poznawczo rejestrowanych..

Doświadczanie czasu, jego upływu i przemijania kształtuje się w toku ontogenezy człowieka. Proces ten zależy z jednej strony od rozwoju percepcji zdarzeń, z drugiej wyznacza-

¹ K.G. Denbigh, Świat i czas, tłum. Cz. Mietelski, PWN, Warszawa 1979.

ny jest poprzez formy języka, jaki przyswaja sobie dziecko. Kształtowanie się elementarnych wyobrażeń, a następnie pojęć dotyczących czasu, Piaget (1967)² wiąże z rozwojem koordynacji ruchów przedmiotowych dziecka. Początkowo czas istnieje dla dziecka jakby wewnątrz samego ruchu i stanowi jego immanentną właściwość. Każdy realny ruch o danej prędkości zawiera określoną kolejność przemieszczeń przestrzennych zachodzących w czasie oraz pewien szereg trwał. Dziecko kojarzy przemieszczenia w przestrzeni z określonym systemem stosunków czasowych, dzięki czemu zaczyna pojmować odpowiedniość wzajemną następstw trwania ruchu i przebytych odcinków w przestrzeni. Około 6 roku życia dziecko stopniowo różnicuje pojęcia czasu i przestrzeni, chociaż pojęcia te nie są jeszcze w pełni ukształtowane i skoordynowane ze sobą. Egocentryzm myślenia dziecka w tym wieku powoduje, iż nie operuje ono jeszcze pojęciem czasu przeżytego, bowiem czas dla dziecka zdeterminowany jest w tym samym stopniu przez własną działalność, co i przez zdarzenia zewnętrzne. Z kolei niemożność dokonywania odwracalności operacji myślowych u dzieci w tym wieku powoduje swoistą niezdolność do odtwarzania kolejności zdarzeń. Dzieciom sprawia trudność dokonanie w myśli przejścia od momentu poprzedzającego do następnego i od następnego do poprzedniego z zachowaniem świadomości tego, iż realne następstwo chwil jest niezmienne. Zdaniem Piageta (1977)³ pojęcie czasu uniwersalnego, uwolnionego od egocentryzmu, kształtuje się u dziecka wraz z rozwojem umiejętności wykonywania operacji metrycznych i łączenia ich w pewne większe całości, to jest w wieku szkolnym.

Również Szuman (1985)⁴ stwierdza, iż w miarę jak dziecko zaczyna działać wytwarza samo zdarzenia, a obserwując to, co

² J. Piaget, *Inteligencja*, PWN, Warszawa 1967.

³ J. Piaget, *Psychologia i epistemologia*, PWN, Warszawa 1977.

⁴ S. Szuman, *Przemiany rozwijającej się psychiki z punktu widzenia przeżywania czasu*, w: *Studia nad rozwojem psychicznym dziecka*, WSiP, Warszawa 1985.

robią inni, poznaje przebieg prostych zdarzeń. Spostrzega mianowicie to, co dzieje się aktualnie, poznaje to, co zaistnieje w najbliższej przyszłości oraz to, co działo się przed chwilą, a teraz minęło. W ten sposób kształtuje się przeżycie orientujące dziecko w rozpoczynaniu się, rozwijaniu i przemijaniu zdarzeń w czasie.

Spostrzeganie czasu, jak już wspomniano, jest procesem złożonym. Składają się nań dwa składniki: bezpośrednio wrażenie lub poczucie czasu i jego subiektywne przeżywanie oraz pośrednie, pojęciowe, werbalne jego oznaczanie. Początkowo dziecko odzwierciedla procesy dziania się i działania konkretnie, zmysłowo, na bazie pierwszosygnalowej. W miarę opanowywania języka uzyskuje drugosygnalową podstawę orientacji w czasie. Zawarta jest ona w czasowej formie czasowników oraz w przysłówkach określających pewne momenty działania. Początkowo w mowie dziecka pojawiają się ogólnikowe określenia czasu wyrażone formą przysłówkową. Dopiero pod koniec okresu przedszkolnego dziecko opanowuje bardziej uściśloną terminologię orientacji w czasie. Szuman (1985)⁴ uważa, iż orientacja w czasie u dzieci w wieku 3-7 lat szybko się doskonali oraz że wysiłek umysłowy dziecka prowadzący do uściślenia orientacji w przemijaniu zdarzeń jest ogromny.

Opanowanie podstaw orientacji w czasie w wieku przedszkolnym wydaje się niezbędnym warunkiem podołania wymogom nauki szkolnej. Tymczasem w piśmiennictwie polskim brak jest aktualnych doniesień z badań zmierzających do precyzyjniejszego określenia poziomu orientacji w czasie u dzieci będących w końcowym okresie wieku przedszkolnego. Stąd wyłaniają się trudności w doborze odpowiedniego typu i formy ćwiczeń i zadań, jakie należałoby podjąć z dziećmi, przynajmniej niektórymi, w celu uściślenia ich orientacji w czasie.

Podjęte przez nas badania zmierzały do określenia poziomu rozumienia podstawowych pojęć czasowych, takich jak: rok, miesiąc, tydzień oraz ogólnego pojęcia czasu przez dzieci 5- i 6-letnie.

Trzydzieścioro dzieciom 5- i tyluż 6-letnim zadano następujące pytania: 1. Jak myślisz, ile trwa rok? 2. Jaki jest dzień dzisiaj, jak się nazywa? 3. Jaki będzie dzień jutro? 4. Jaki był wczoraj? 5. Jaki mamy dzień przed niedzielą? 6. Jaki jest dzień po niedzieli? 7. Wylicz wszystkie dni tygodnia. Analogiczne pytania zadano dzieciom w odniesieniu do miesięcy stanowiących rok. Jako ostatnie, zadano dzieciom pytanie ogólne dotyczące rozumienia zakresu pojęcia "czas". Zapytano mianowicie: "Powiedz mi, jak myślisz, co to jest czas?". Pytania te stawiano w toku indywidualnej rozmowy prowadzonej z każdym badanym dzieckiem, w czasie uzależnionym od: tempa wypowiedzi dziecka, czasu potrzebnego dziecku do zastanowienia się nad odpowiedzią oraz ilości pytań dodatkowych, jakie stawiały poszczególne dzieci. Ogółem czas badania nie przekraczał 20-30 min., a więc pozostawał w granicach możliwości koncentracji uwagi badanych dzieci.

Badanymi były dzieci z dwu krakowskich przedszkoli, prawidłowo funkcjonujące na terenie przedszkola, nie sprawiające poważniejszych trudności wychowawczych ani dydaktycznych.

ANALIZA WYNIKÓW

A. Określanie pojęcia rok

Na pytanie: "Ile trwa rok?" uzyskano odpowiedzi od 23 dzieci 5-letnich, to jest 77% tej grupy badanych oraz 28 dzieci 6-letnich, to jest 90% podgrupy badanych. Zatem można stwierdzić, iż wraz z wiekiem badanych dzieci wzrasta ilość dzieci posługujących się pojęciem "rok" dla określania odcinka czasu.

W tabeli 1 dokonano liczbowego zestawienia określeń pojęcia "rok" wyróżnionych przez badane dzieci.

Tabela 1

Liczbowe zestawienie określeń pojęcia "rok"
podanych przez 30 5-letnich i 30 6-letnich dzieci

Grupa wiekowa	Brak odpowiedzi i odp. błędne		Brak skrystalizowanego pojęcia		Pojęcie roku związane z wydarzeniami		Pojęcie roku związane z odc. czasu	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	Ilość	%
5 lat	8	27	7	23	7	23	8	27
6 lat	2	6	5	16	4	12	19	64
Różnice	6	21	2	7	3	11	11	43

Z zestawienia powyższego wynika, iż 8 dzieci 5-letnich, to jest 27% grupy oraz 2 dzieci 6-letnich, 20% tej grupy badanych nie udzieliło żadnej odpowiedzi na postawione im pytanie. Z zachowania tych dzieci można było wnioskować, iż nie rozumiały one zupełnie pojęcia rok. 7 dzieci 5-letnich i 5 dzieci 6-letnich podało bardzo ogólne wyjaśnienia typu: "rok to długo". Odpowiedź ta sugeruje, iż w świadomości tych dzieci pojęcie "rok" nie zostało zawężone do jakiegoś bliżej określonego ciągu trwania. 7 dzieci 5-letnich i 4 6-letnich, usiłowało bliżej sprecyzować pojęcie roku. Dzieci te określały rok jako czas trwania pewnych wydarzeń, o których słyszały, lub które znały z własnych doświadczeń, na przykład: M. P. 6,5 lat mówi: "Rok mam chodzić do przedszkola, a za rok pojedę na wakacje". K. L. lat 5,5: "Trzeba długo pracować i czekać, żeby rok się skończył". Natomiast wśród dzieci sześciolletnich 19 dzieci, to jest 63% tej grupy wieku określiło rok jako okres czasowy złożony z mniejszych faz czasowych, takich jak: pory roku, miesiące, tygodnie, dni. Dzieci 5-letnich, próbujących podać tego typu definicję pojęcia rok było tylko 8, to jest 26% tej podgrupy.

Uzyskane wyniki pozwalają stwierdzić, iż pojęcie roku funkcjonuje już w świadomości dzieci 5- i 6-letnich. O ile jednak w świadomości dzieci 5-letnich pojęcie to jest jeszcze

często bardzo ogólnikowe, nieskrystalizowane, dzieci te kojarzą je przede wszystkim z pewnymi znanymi im zdarzeniami występującymi w okresie roku, o tyle w świadomości większości dzieci 6-letnich, pojęcie roku zaczyna funkcjonować jako pewna miara czasu, pewien odcinek czasu, w obrębie którego zawarte są mniejsze jednostki czasu, takie jak: pory roku, miesiące, tygodnie, dni. Stopniowo, wraz z wiekiem dziecka, narasta świadomość różnych jednostek czasowych wypełniających okres roku. Sposób narastania jednostek czasowych wypełniających w świadomości dzieci okres roku ilustruje tabela 2.

Tabela 2

Jednostki miary czasu składające się na okres roku
zawarte w wypowiedziach dzieci 5- i 6-letnich

Ilość badanych dzieci	Grupa wiekowa	Ilość wypowiedzi dzieci	Pory roku	Miesiące	Tygodnie	Dni	12 miesięcy	Suma wyrażonych jednostek czasowych	
30	5 l.	2	+					2	
		2				+		2	
		1	x			x		2	
		2	+	+				4	
		1	+	+		+		3	
							1/ = 13		
30	6 l.	3	+					3	
		5	+	+				10	
		3	+			+		6	
		1	+			+	+	3	
		3				+	+	+	9
		2	+	+	+	+			6
		2		+	+	+	6		
							2/ = 43		
								Różnica 2/-1/ = 30	

Z danych zawartych w tabeli 2 wynika, że w grupie 30 dzieci 5-letnich takie jednostki czasu jak: pory roku, miesiące, tygodnie, dni zostały wymienione 13 razy, jako składające się na okres jednego roku, podczas gdy dzieci 6-letnie

wymieniły te jednostki 43 razy. Różnica jednostek czasowych wymienionych przez dzieci 6-letnie w porównaniu z 5-letnimi wydaje się wskazywać na znaczne wzbogacenie oraz różnicowanie się treści pojęcia "rok" w świadomości tych dzieci.

Dzieciom 5-letnim podział roku na miesiące, tygodnie, dni, sprawia jeszcze sporą trudność. Nieliczne spośród nich potrafiły identyfikować rok z więcej niż jedną miarą czasu. Jedno dziecko kojarzyło pojęcie roku z porami roku i dniami, przy czym nie wiedziało, iż rok zawiera 365 dni. Dwoje dzieci kojarzyło okres roku z porami roku i miesiącami, jedno dziecko rozszerzyło pojęcie roku do pór roku, miesięcy i dni.

U dzieci 6-letnich natomiast zakres znaczeniowy pojęcia "rok" poszerzył się. W tej grupie wieku coraz częściej dzieci podają, iż rok zawiera dwie, czasem trzy jednostki czasowe. I tak: pięcioro dzieci podało, iż na rok składają się cztery pory roku oraz miesiące, troje dzieci określiło rok jako złożony z pór roku i dni (bez podania ilości tych dni), troje dzieci podało, iż rok to są tygodnie i 12 miesięcy, 2 dzieci określiło rok jako złożony z pór roku, miesięcy i tygodni, także dwoje dzieci podało, iż na rok składają się miesiące, tygodnie i dni. Z programu przedszkolnego sformułowanego dla 6-latków wiadomo, iż dzieciom tym zwraca się uwagę na charakterystyczne cechy pór roku, a podczas zajęć dydaktycznych zapoznaje się je z nazwami i kolejnością dni tygodnia, prowadzenie zaś kalendarza pogody ma ułatwić dzieciom orientację w kolejnych miesiącach roku.

Zatem w okresie pomiędzy 5 a 6 rokiem życia formułują się u dzieci pewne aspekty pojęcia "rok" zarówno na podstawie własnych przeżyć i spostrzeżeń dziecka, jak też dzięki celowym oddziaływaniom dydaktycznym wychowawczyń przedszkolnych.

B. Znajomość nazw miesięcy

W dalszych badaniach uproszczono procedurę postępowania. Zaniechano trudnego dla dzieci pytania dotyczącego definicji

miary czasu, jaką jest miesiąc. Starano się jedynie ustalić poziom orientacji dzieci odnośnie nazw 12 mies. roku. Poprawne określenie nazwy aktualnie trwającego miesiąca, poprzedzającego go, następującego po nim, wskazuje pośrednio na pewne rozumienie tej miary czasu, jaką jest miesiąc. W odpowiedzi na pytania: 1) o nazwę miesiąca aktualnie trwającego, 2) poprzedzającego go i 3) następującego po nim oraz w odpowiedzi na prośbę 4) o podanie nazw wszystkich znanych dziecku miesięcy, uzyskano 16 wypowiedzi od dzieci 5-letnich i 70 wypowiedzi dzieci 6-letnich. Rozkład odpowiedzi na poszczególne pytania ilustruje tabela 3

Tabela 3

Rozkład odpowiedzi na pytania o nazwę miesiąca aktualnie trwającego, poprzedzającego i następującego oraz wszystkich miesięcy w roku uzyskanych od 30 dzieci 5-letnich i 30 dzieci 6-letnich

Ilość badanych	Grupa wiekowa	Nazwy miesięcy	Pytanie								Razem wypowiedzi
			1		2		3		4		
			ilość dzieci	%	ilość dzieci	%	ilość dzieci	%	ilość dzieci	%	
30	5 l.		9	30	4	13	2	7	1	3	16
30	6 l.		21	70	17	57	16	53	16	53	70
Różnica			12	40	13	43	14	46	15	50	54

Dane liczbowe zawarte w tabeli wskazują na wzrost orientacji w nazwach miesięcy u badanych dzieci w okresie od piętego do szóstego roku życia

Stwierdzono znaczne różnice, w ilości poprawnych odpowiedzi udzielonych na wszystkie cztery pytania dotyczące nazw miesięcy, pomiędzy dziećmi 6-letnimi a 5-letnimi. Wskazują one na przyrost wiedzy w tym zakresie, na przestrzeni jednego roku życia badanych dzieci. Wiedzę o nazwach miesięcy czerpią dzieci od dorosłych. Same zaś gromadzą różne doświad-

czenia dotyczące trwania okresu jednego miesiąca. Opanowanie zaś nazw 12 miesięcy roku i uzmysłowanie sobie ich chronologii ułatwia dzieciom lepszą orientację i wycucie okresu jednego roku. Właściwe oddziaływania wychowawcze wspomagają naturalnie rozwijające się u dzieci doświadczenie upływu czasu oraz rozumienie nazw jednostek jego pomiaru.

C. Porządkowanie dni tygodnia

Orientację w znajomości nazw poszczególnych dni tygodnia przez badane dzieci, umożliwiły odpowiedzi na postawione im pytania dotyczące tych nazw. Rozkład odpowiedzi udzielonych przez badane dzieci 5- i 6-letnie zawiera tabela 4.

Tabela 4

Rozkład odpowiedzi na pytania dotyczące nazw dni tygodnia udzielonych przez 30 dzieci 5-letnich i 30 dzieci 6-letnich

Nazwa dnia Grupa wiekowa	Jaki jest dzień dzisiaj		Jaki będzie jutro		Jaki był wczoraj		Jaki dzień jest przed niedzielą		Jaki dzień jest po niedzielą		Znajomość wszystkich dni tygodnia	
	il.	%	il.	%	il.	%	il.	%	il.	%	il.	%
5 lat	12	40	11	37	11	37	15	50	13	43	11	37
6 lat	24	80	21	70	21	70	28	93	21	70	21	70
Różnica	12	40	10	33	10	33	13	43	8	27	10	33

Poprawne uporządkowanie nazw wszystkich dni tygodnia może wskazywać na uświadomienie sobie przez dziecko okresu czasu tygodnia. Dane zawarte w tabeli 4 ilustrują fakt, że zachodzą pewne różnice w znajomości nazw poszczególnych dni tygodnia oraz wszystkich dni tygodnia pomiędzy dziećmi 6-letnimi i 5-letnimi. Dzieci 6-letnie mają lepszą orientację w tych nazwach niż dzieci 5-letnie. W zdobywaniu praktycznej umiejętności orientowania się w dniach tygodnia odgrywa rolę fakt oczekiwania przez dziecko na pewne zdarzenia, po-

wtarzające się w określonych dniach tygodnia i związane z tymi oczekiwaniami przeżycia i doświadczenia. Dzieci 6-letnie doznały w sposób oczywisty większej ilości tego typu przeżyć, aniżeli dzieci 5-letnie. Wydaje się również, iż celowe oddziaływania dydaktyczne ułatwiają dzieciom uświadamianie sobie upływu kolejnych dni tygodnia, na przykład dzieci 6-letnie mają okazję zapoznawania się z nazwami dni tygodnia wówczas, gdy codziennie oznaczają swoją obecność w przedszkolu, oceniają pełniony w ciągu dnia dyżur itp. Z danych tabeli 4 wynika, iż o ile 70% badanych dzieci 6-letnich znało już nazwy wszystkich dni tygodnia, o tyle wśród dzieci 5-letnich tylko 37% posiadało znajomość tych nazw.

Porównując znajomość nazw dni tygodnia, miesięcy oraz zdolność określenia pojęcia "rok" przez dzieci 5- i 6-letnie, można stwierdzić, iż: najmniejsza różnica pomiędzy obu grupami dotyczy zdolności określenia pojęcia rok, następnie nazywania dni tygodnia. Największą trudność, szczególnie dzieciom 5-letnim, sprawia opanowanie nazw miesięcy. Zaledwie jedno dziecko 5-letnie, wobec 16 dzieci 6-letnich, potrafiło wymienić nazwy wszystkich dwunastu miesięcy w roku. Odpowiednie dane liczbowe ilustruje tabela 5.

Na podstawie uzyskanych wyników można sformułować postulat dydaktyczny: należałoby częściej zwracać dzieciom uwagę na te sytuacje w życiu przedszkolnym, które pomogłyby im zrozumieć, czym jest miesiąc, jak też należałoby ułatwić dzieciom przyswojenie sobie nazw miesięcy.

Tabela 5

Porównanie zestawienia ilości dzieci 5- i 6-letnich znających nazwy dni tygodnia, miesięcy oraz określających czym jest "rok"

Grupa wiekowa	Rodzaj pojęcia:	Nazywanie: we właściwej kolejności		Określenie roku Liczba dzieci
		dni tygodnia	miesiące	
		liczba dzieci	liczba dzieci	
5 lat		11	1	15
6 lat		21	16	23
Różnica		10	15	8

D. Zakres rozumienia pojęcia "czas"

Chcąc określić, w jaki sposób dzieci 5- i 6-letnie rozumieją treść abstrakcyjnego pojęcia "czas" proszono je o podanie odpowiedzi na pytanie: "Co to jest czas, powiedz mi, jak ty o tym myślisz?" Próbę definiowania pojęcia "czas" podjęło 21 dzieci 5-letnich i 28 dzieci 6-letnich.

Zakres znaczeniowy pojęcia "czas" ustalono na podstawie Słownika języka polskiego, pod red. M. Szymczaka (1978)⁵. Na pojęcie "czas" w języku polskim składa się sześć podstawowych aspektów znaczeniowych: I. Nieprzerwany ciąg chwil, trwanie, II. Wyodrębniony okres, pora, III. Chwila, moment, pora, IV. Pora właściwa, stosowna, termin, V. Rodzaj rachuby czasu, VI. Pogoda.

Próbowano odnieść wypowiedzi dziecięce do wymienionych powyżej znaczeń pojęcia "czas". To, do jakich znaczeń odwoływały się badane dzieci przedstawia tabela 6.

Tabela 6

Liczba odpowiedzi określających poszczególne aspekty znaczeniowe pojęcia "czas" udzielonych przez 30 dzieci 5-letnich i 30 dzieci 6-letnich

Grupa wiekowa	Liczba dzieci definiujących		Termin znaczeniowy										Ilość wypowiedzi		
			I		II		III		IV		V			VI	
5 l.	21	70%	2	7%	7	23	3	10	9	30	3	10	-	-	24
6 l.	28	93	8	27	16	53	3	10	9	30	7	23	1	3	43
Różnica	7	23	6	20	9	30	-	-	-	-	4	13	1	3	19

Z danych liczbowych zawartych w tabeli 6 wynika, iż badane dzieci 5- i 6-letnie podjęły zadanie określenia abstrakcyjnego pojęcia jakim jest "czas". Oczywiście nie były to naukowe definicje tego pojęcia zawierające jego pełny zasób

⁵ Słownik języka polskiego, (red.) M. Szymczak, PWN, Warszawa 1978, t.1.

znaczeniowy. Tym niemniej dzieci dostrzegały i wymieniały poszczególne aspekty znaczeniowe pojęcia "czas".

Podobnie jak w przypadku zadań wcześniejszych, dzieci 6-letnie udzieliły więcej odpowiedzi na pytanie: czym jest "czas", aniżeli dzieci 5-letnie. Stwierdzono również różnicę w częstości odniesień do poszczególnych znaczeń pojęcia "czas" pomiędzy dziećmi 5- i 6-letnimi. Dzieci 5-letnie, określając pojęcie "czas", odwoływały się najczęściej do znaczenia czasu jako pory właściwej, stosownego terminu (VI), na przykład: M. J. lat 5,3 "Czas, to można powiedzieć, kiedy mama ma czas na czytanie, oglądanie filmu" lub T. Ch.1. 5,4: "Czas, to o jakiej godzinie idziemy do przedszkola". Można przypuszczać, iż właśnie ten sposób rozumienia pojęcia "czas" wiąże się wyraźniej z doświadczeniem tych dzieci. Natomiast dzieci 6-letnie, określając pojęcie czasu najczęściej odwoływały się do jego znaczenia jako wyodrębnionego okresu, wyodrębnionej pory (II), na przykład: A. K. lat 6,3 mówi: "Czas, to jak się idzie do pracy, kiedy można iść na spacer". E. W. lat 6,4 stwierdza: "Może też być czas na zabawę", a E.Z. lat 6,5 podaje: "Czas, to jak się gdzieś przebywa, jak trzeba się uczyć, jak się jedzie do ZOO". Aspekty czasu przedstawione w wypowiedziach tych dzieci świadczą o kształtowaniu się w ich świadomości pewnych związków zaistniałych pomiędzy zdarzeniami a upływem czasu. Dzieci te spostrzegają już charakterystyczne zmiany zachodzące w pewnych okresach i doznają pewnych przeżyć, z którymi wiążą upływ czasu.

Najrzadziej pojęcie czasu było odnoszone w obydwu badanych grupach do oznaczania pogody (V). W grupie 5-latków nie było ani jednego dziecka, które rozumiałoby pojęcie czasu w tym znaczeniu, w grupie 6-latków tylko jedno dziecko, K. B. lat 6,6 powiedziało: "Moja mama mówi, że jak pada deszcz, to brzydki czas". Dziecko to zaczerpnęło wiedzę o takim zastosowaniu pojęcia "czas" z wypowiedzi matki. Nieliczne były też odniesienia pojęcia "czas" do znaczenia chwili, momentu, pory (III). Tylko troje dzieci 5-letnich i troje dzieci 6-

-letnich podało takie znaczenie pojęcia "czas" , jak na przykład: L. Sz. lat 5,6 podał: "Czas, to jak ktoś coś robi i ma dużo lub mało czasu", lub T. B. lat 6,4: "Czas, jak możemy z tatą iść na spacer". Najwyraźniej zróżnicowało obydwie badane grupy dzieci odniesienie pojęcia czasu do wyodrębnionego okresu, pory (II). Szesnaścioro dzieci 6-letnich, wobec siedmiorga tylko 5-letnich odniosło pojęcie czasu do tego znaczenia. Ilustruje to fakt, iż rozwój rozumienia pojęcia "czas" u badanych dzieci postępuje najwyraźniej w tym obszarze znaczeniowym. Pewna rytmiczność zajęć w ciągu dnia: pory posiłków, pobyt w przedszkolu, powrót do domu itp. ułatwiają dzieciom kojarzenie ich z upływem czasu.

Dla dzieci 5-letnich trudny był również do uchwycenia aspekt ciągłości, nieprzerwalności trwania czasu. Tylko dwoje dzieci z tej grupy wieku podało takie znaczenie czasu, w stosunku do siedmiorga dzieci z grupy 6-latków. Dziecku w tym wieku trudno jest jeszcze zdać sobie sprawę z tego, iż czas ciągle upływa niezależnie od nas. Tym niemniej odnotowano odpowiedzi typu podanej przez D. S. lat 5,7: "Tu siedzimy z panią, a czas szybko mija" lub B. L. lat 6,5: "Upływa dużo czasu, bo kiedyś zamiast dużego miasta było małe i były małe domki". Wypowiedzi te wskazują na to, iż zaczyna się u dzieci kształtować pojmowanie czasu jako trwania nieprzerwanego ciągu chwil. Również użycie pojęcia "czas" w znaczeniu rachuby czasu różnicuje badane grupy dzieci. Tylko troje dzieci 5-letnich próbowało odnieść pojęcie "czasu" do tego znaczenia, na przykład: M. K. lat 5,7 mówi: "Czas, to ileś tam dni". Dzieci 6-letnich dostrzegających takie znaczenie pojęcia "czasu" było siedmioro, na przykład: M. K. lat 6,4 podaje: "Czas - to godzina, minuta". Dzieci pod koniec okresu przedszkolnego wkraczają w etap myślenia na poziomie operacji konkretnych, co pozwala im na stopniowe rozumienie rachuby czasu, jak też dostrzeganie częstego używania tego znaczenia pojęcia "czas" w wypowiedziach osób dorosłych. Tym niemniej dopiero w wieku szkolnym dla większości

dzieci pojęcia dotyczące rachuby czasu wypełniają się określoną treścią.

Różnica w sposobie rozumienia pojęcia "czas" pomiędzy dziećmi 5- i 6-letnimi nie sprowadza się jedynie do faktu, iż więcej dzieci 6-letnich podejmuje próbę określenia znaczenia tego pojęcia niż dzieci 5-letnich. Rozumienie tego pojęcia u dzieci 6-letnich jest bogatsze, pełniejsze, w porównaniu z rozumieniem dzieci 5-letnich, co wynika z bogatszego doświadczania zachodzących zdarzeń przez dzieci starsze. W wypowiedziach dzieci 6-letnich pojawiły się właściwie już wszystkie znaczenia pojęcia "czas". Podawane one były przez poszczególne dzieci jako jedyne znaczenia pojęcia, niekiedy dziecko uwzględniało dwa znaczenia pojęcia. Wszystkie badane dzieci, zarówno 5-, jak i 6-letnie, definiując pojęcie "czas" odnosiły jego znaczenie do swoich osobistych doświadczeń przeżywania upływu czasu.

Reasumując można stwierdzić, iż u 5- i 6-letnich dzieci zaczyna kształtować się rozumienie abstrakcyjnego pojęcia "czas". Dzieci te dostrzegają pewne aspekty znaczeniowe pojęcia "czas" składające się na jego pełną treść. Są to przede wszystkim te aspekty, które wiążą się z osobistym doświadczeniem przez dzieci następstwa, regularności, cykliczności, chronologii zdarzeń. Dziecko doświadcza z wiekiem coraz więcej zdarzeń, w związku z czym rozumienie czasu poszerza się, wzbogaca i różnicuje. W wypowiedziach dzieci 6-letnich odnaleziono wszystkie aspekty znaczeniowe pojęcia "czas", jakie podaje "Słownik języka polskiego", w wypowiedziach zaś dzieci 5-letnich odnotowano tylko pięć aspektów znaczeniowych pojęcia "czas", przy czym trzy spośród nich, to jest czas jako nieprzerwany ciąg chwil, trwanie, czas jako chwila, moment, pora oraz czas w znaczeniu rachuby czasu, dostrzegane były przez bardzo nieliczne dzieci. Najwyraźniejsza różnica w dostrzeganiu aspektów znaczeniowych pojęcia "czas" pomiędzy dziećmi z obydwu badanych grup wieku dotyczy czasu w znaczeniu wyodrębnionego okresu, wyodrębnionej pory. Dla

sześciorga dzieci sześcioletnich wobec siedmiorga dzieci 5-letnich, czas kojarzy się właśnie z wyodrębnioną porą, wyodrębnionym okresem czasu. Fakt ten wynika zapewne z łatwości dostrzegania przez dzieci pewnych zdarzeń, powtarzających się w określonych okresach i porach. Wokół tego też aspektu znaczeniowego pojęcia "czas" zdaje się rozwijać jego coraz to pełniejsze zrozumienie.

W podsumowaniu analizy uzyskanych wyników badań można stwierdzić:

1. U dzieci 5- i 6-letnich kształtuje się zrozumienie takich pojęć czasowych, jak: rok, miesiąc, tydzień oraz ogólne pojęcie "czas".
2. Rozumienie tych pojęć pozostaje w ścisłym związku z bezpośrednim doświadczaniem przez dzieci chronologii obserwowanych zdarzeń, regularności, cykliczności ich występowania i powtarzania się oraz z własną działalnością dziecka, a także z przekazem językowym dorosłych, nazywających spostrzeżenia i przeżycia dziecka.
3. Bogatsze doświadczenia wpływających zdarzeń, jakim dysponują dzieci 6-letnie, w porównaniu z 5-letnimi powoduje, iż rozumienie wymienionych pojęć czasowych jest u tych dzieci pełniejsze, bogatsze, bardziej zróżnicowane znaczeniowo.
4. Na kształtowanie się rozumienia pojęć czasowych wywiera wpływ umiejętne wskazywanie dzieciom wpływających, zmiennych zdarzeń w ich otoczeniu, wskazywanie im ich regularności, cykliczności, oraz właściwa językowo forma przekazywania informacji dotyczącej nazywania jednostek oznaczających czas.
5. Wydaje się, iż odpowiednie postępowanie wychowawczo-dydaktyczne może ułatwić dzieciom kształtowanie się pojęć pozwalających na precyzyjne umiejscawianie w czasie określonych faktów, rejestrowanych przez dzieci w obserwowanej rzeczywistości.

COMPREHENSION OF TEMPORAL NOTIONS
BY FIVE-SIX-YEAR-OLD CHILDREN

S u m m a r y

The article presents the results obtained so far in the investigations of the development of temporal concepts of preschool age children.

The research has shown that between the ages of 5 and 6 there increases the number of children who understand the meaning of the basic time concepts such as a week, a month, a year and the general concept of 'time'. For the growing number of children the range of meanings of the above mentioned concepts becomes enriched and differentiated. The said concepts become two- or multimeaningful for them.

The extension of the range of meanings of the temporal *concepts, acquired by the children of this age, develops on the one hand accordingly to the growing store of individual experiences of a child who becomes aware of the rhythm and cyclic character of events and is able to perceive them in the surrounding reality. On the other hand, the child's awareness is the result of purposeful educational activities, aiming at pointing out to the child the variability of the world surrounding him/her and the regularity of the changes occurring there.*

ПОНИМАНИЕ ТЕРМИНОЛОГИИ ВРЕМЕНИ 5- И 6-ЛЕТНИМИ ДЕТЬМИ

Р е з ю м е

В статье представлены результаты исследований, касающихся развития понятий времени у детей дошкольного возраста. Исследования показали, что между 5 и 6 годом жизни возрастает количество детей, которые понимают основное значение понятий отрезков времени (например: неделя, месяц, год), а также общего понятия времени. Возрастает также количество детей, в сознании которых область значения этих понятий обогащается и дифференцируется, превращаясь в дву- и многозначимые понятия.

Расширение области значения понятий времени у детей в этом возрасте зависит, с одной стороны, от возрастающего индивидуального опыта ребенка, который воспринимает ритмичность и цикличность явлений в окружающей его действительности, а с другой - от целенаправленных воспитательных воздействий, в которых ребенку указывается изменчивый характер окружающего мира, а также регулярность этих изменений.